

ભારત પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધરાવતો દેશ છે. ભારતના પ્રાચીન ગ્રંથ ‘વિષ્ણુપુરાણ’માં ભારત વિશે -

“ऊતરં યત્સમુદ્રસ્ય હિમાદ્રેશ્ચैવ દક્ષિણમ्,
વર્ષ તદ્ ભારત નામ ભારતી યત્ર સંસતિઃ”

અર્થાત્ સમુદ્રની ઉત્તરે અને હિમાલયની દક્ષિણ આવેલ સ્થળનું નામ ભારતવર્ષ છે. જેના સંતાનો ભારતીય છે તેમ કહેવાયું છે. ભારતમાં શુભકાર્ય પ્રારંભે લેવાતા સંકલ્પોમાં ‘ભારતવર્ષ’, ભરતખંડ, જંબુદ્રીપ, આર્યાવર્ત વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ-ત્રણ દિશાઓમાં સમુદ્ર અને ઉત્તર દિશામાં હિમાલયની ગિરિમાળા એવી કુદરતી સીમાઓ ધરાવતો આપણો દેશ છે. આપણા દેશની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને અનેક વિદેશી પ્રજાઓ વ્યાપાર કરવા આવી, સ્થાયી થઈ અને ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાનદમાં ભળી ગઈ. આ આદાન-પ્રદાનની પરસ્પર પ્રક્રિયા દ્વારા દેશમાં અનેક પરિવર્તનો જોવા મળ્યાં છે અને એ રીતે એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં આપણા વારસાનું હસ્તાંતરણ થયું અને તેનો સાત્ત્યપૂર્ણ વિકાસ થયો.

ભારતનું સ્થાન અને વિસ્તાર

વર્તમાન ભારતના સ્થાન, કદ અને વિસ્તાર વિશે આપણો ધોરણ 9 માં અભ્યાસ કરી ગયા. પ્રાચીન સમયનું ભારત ઘણું વિશાળ હતું અને હાલમાં પણ ભારત વિસ્તારની દિઝિએ વિશ્વમાં સાતમા કમે અને જન સંખ્યાની દિઝિએ બીજું સ્થાન ધરાવે છે.

વૈવિધ્ય સભર વારસો

ભારતભૂમિએ આપણને અને વિશ્વને સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર વારસો આપ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ શાંતિપ્રિય અને વેપારી રહ્યો છે. ભારતની સંસ્કૃતિમાંથી સત્ત, ચિત્ત અને આનન્દનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત અહીં આવીને વસેલી બિન્ન બિન્ન સંસ્કૃતિ સાથેના આદાન પ્રદાન થકી ભારતીય સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ બની. તેણે અપનાવેલ અહિસા અને શાંતિના મૂલ્યોની આજે વિશ્વભરમાં પ્રસંશા અને સ્વીકાર થયો છે.

સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિના લોકોથી શરૂ કરીને આજ દિન સુધીના લોકોએ ભારતને પોતાની આવડત, બુદ્ધિ, શક્તિ અને કલા કૌશલ્ય દ્વારા સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. ભારતના ભવ્ય વારસાના નિર્માણ અને ઘડતર માટે અનેક ઋષિમુનિઓ, સંતો, વિદુષીઓ, વિદ્વાનો, ચિંતકો, કલાકારો, કારીગરો, વૈજ્ઞાનિકો, સંશોધકો, સાહિત્યકારો, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, રાજનીતિજ્ઞો, ઈતિહાસકારો, સમાજસુધારકો વગેરેનો અગત્યનો ફણો છે. તેમના ધર્મ, શાસન-શૈલી, ભાષા, કલા, ચિત્ર, બોલી, પહેરવેશ અને રીત-રિવાજો વગેરે પણ ભારતને મળ્યાં. આ રીતે ભારતમાં ભાતીગળ સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થયું.

સંસ્કૃતિનો અર્થ

સંસ્કૃતિ એટલે ‘જીવન જીવવાની રીત’. દેશ કે સમાજમાં કાળજીમે બદલાતા સંજોગો અનુસાર જનજીવનમાં આવતાં પરિવર્તનો, સુધારા, સામાજિક નીતિ, રીતિ ઈત્યાદિ વડે બિન્ન બિન્ન સમાજોની સંસ્કૃતિ બને છે. સંસ્કૃતિ એટલે માનવ મનનું બેંડાણ અને તેમાં માનવ સમાજની ટેવો, મૂલ્યો, આચાર-વિચાર, ધાર્મિક પરંપરાઓ, રહેણીકરણી અને જીવનને ઉચ્ચતમ ધ્યેય સુધી લઈ જતા આદર્શોનો સરવાળો એમ પણ કંઈ શકાય.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો વારસો

‘વારસો એટલે આપણાને આપણાં પૂર્વજો તરફથી મળેલી અમૂલ્ય બેટ.’ ભારતનો ઈતિહાસ હજારો વર્ષ પુરાણો છે. શાણાકીય અભ્યાસમાં લેવાતી દૈનિક પ્રતિજ્ઞામાં આપણે “હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે” તેમ કહીએ છીએ. આ સમૃદ્ધ વારસો એટલે ભારતનું સમગ્ર વિશ્વને પૂર્ણ માનવ જીવનના રહસ્યોનું પ્રદાન એમ કહી શકાય. ભારતના આ વારસાને નીચે દર્શાવેલા બે વિભાગોમાં વહેંચીને સમજીએ :

(1) ભારતનો પ્રાકૃતિક વારસો (2) ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો

(1) ભારતનો પ્રાકૃતિક વારસો : “પ્રકૃતિ, પર્યાવરણ અને માનવજીવનની વચ્ચેના નિકટતમ સંબંધોનું પરિણામ

એટલે પ્રાકૃતિક વારસો.” પ્રાકૃતિક વારસો એ કુદરતની બેટ છે. ભારતનો પ્રાકૃતિક વારસો વિશિષ્ટ અને વैવિધ્યસભર છે. જેમાં ઊંચા પર્વતો, નદીઓ, ઝરણાં, સાગરો, લાંબા દરિયાકિનારા, વિશાળ ફળદુપ મેદાનો, ખીણ પ્રદેશો, રણોનો સમાવેશ થાય છે તથા વૃક્ષો, વનસ્પતિ, જીવજંતુઓ, ઋતુઓ, પશુ-પક્ષી, પ્રાણીઓ અને વैવિધ્યપૂર્ણ ભૂમિકથ્યો (Landscape), વિવિધ પ્રકારના ખડકો, ખનીજોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે સૌ પ્રકૃતિનાં સંતાન છીએ. પ્રકૃતિએ આપણી આહાર, પાણી, શુદ્ધ વાયુ તેમ જ નિવાસ જેવી લગભગ બધી જ આવશ્યકતાઓ માટે સુંદર વ્યવસ્થા કરી છે.

પ્રકૃતિ સાથેનો આપણો વ્યવહાર શ્રદ્ધાપૂર્વક હોવાનાં ઉદાહરણો પંચતંત્રની વાર્તાઓ અને બૌદ્ધ ધર્મની જાતકકથાઓમાં જોવા મળે છે. આપણા લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પણ ઋતુઓ અને પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ જોવા મળે છે. આપણાં ગીતો, તહેવારો, કવિતાઓ, ચિત્રોમાં પ્રકૃતિ અને ઋતુચકનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. નિસર્ગાપચાર (નેચરોપથી), આયુર્વેદિક, ધૂનાની જેવી ચિકિત્સા પદ્ધતિ પ્રકૃતિ પર આધારિત છે.

(1) ભૂમિકથ્યો (Landscapes) : ભૂમિ-આકારો દ્વારા અનેક ભૂમિકથ્યોનું સર્જન જોવા મળે છે. દા.ત., હિમાલય પર્વત એ ભૂમિ આકાર છે. હિમાલયમાં અનેક પ્રકારની ઉપયોગી વનસ્પતિ, ખનીજો, અવનવાં પશુ-પંખી અને શિખરો બરફથી છવાયેલાં રહે છે. તેનાથી મોટી નદીઓ બારેમાસ ભરપૂર પાણીથી સમૃદ્ધ રહે છે. તરાઈનાં જંગલો પણ ત્યાં આવેલાં છે. હિમાલયમાં અમરનાથ, બદ્રીનાથ, કેદારનાથ જેવાં યાત્રાનાં સ્થળો, નંદાદેવી જેવાં શિખરો પણ આવેલાં છે. ભારત માટે હિમાલયનું મહત્વ ઘણું છે.

(2) નદીઓ (Rivers) : પ્રાચીનકાળથી નદીઓ પ્રાકૃતિક માર્ગ પૂરો પાડતી રહી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ સિંધુ અને રાવી નદીના ડિનારે પાલન પોષણ પામી છે.

સિંધુ, ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, નર્મદા, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી જેવી લગભગ બધી જ નદીઓએ ભારતના લોકજીવન પર પ્રગાઢ અસરો ઉપાયી છે. પીવાનું પાણી, વપરાશનું પાણી, સિંચાઈ, વીજળી, ખેતી, જળમાર્ગ જેવી આપણી મહત્વની જરૂરિયાતો સંતોષવામાં નદીઓનું સ્થાન અગ્રિમ છે. તે ઉપરાંત માટીનાં વાસણો, મકાનો, લીપણ તથા ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પણ માનવીએ નદીના પાણી ઉપર આધારિત રહેવું પડ્યું છે. આમ, નદીઓએ ભારતીય પ્રજા જીવનને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં પ્રાચીન કાળથી નદીકિનારાના ઉષા અને સંધ્યાના વિવિધ ભૂમિકથ્યો દ્વારા ભરપૂર સૌદર્ય, કલાસૂજ અને કૌશલ્યનો વિકાસ પણ આ પ્રકૃતિના વારસામાંથી મળ્યો છે. તેથી આપણે નદીને ‘લોકમાતા’નું બહુમાન આપ્યું છે.

(3) વનસ્પતિજીવન (Vegetation) : ભારતની પ્રજા આદિ સમયથી પર્યાવરણપ્રેમી રહી છે જેની સાક્ષી તેનો વૃક્ષપ્રેમ, પુષ્પપ્રેમ અને છોડવાઓ પરતેનો આદર સૂચ્યવે છે. માણસ, પ્રાણી, પશુ-પક્ષીના આહાર માટે વનસ્પતિ પર આધાર રાખવો પડે છે. ભારતમાં વડ, પીપળો, તુલસી વગેરેની પૂજા, ધૂપ-દીપ, કરવામાં આવે છે, વટસાવિત્રી વ્રતમાં વડની પૂજા કરવામાં આવે છે. અનાજ, કઠોળ, તેલિબિયાંના છોડ, ધન-ધાન્યથી લહેરાતાં ખેતરો, વનસમૃદ્ધિથી બરેલાં જંગલો અને ઔષધિઓ માટે ઉપયોગી છોડવાઓએ આપણા અતિ પ્રાચીનકાળથી જીવનને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. હરેરે, આંબળા, બહેડાં, કુંવારપાંઠું, અરડૂસી, લીમડો વગેરે ઔષધિઓએ તથા મોગરો, ગુલાબ, કમળ, ઉમરો, સૂરજમુખી, ચંપો, નિશાગંધા, જૂઈ વગેરે જેવાં પુષ્પોએ માનવજીવનને ખૂબ સુંદર, સુવાસિત, નિરામય અને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

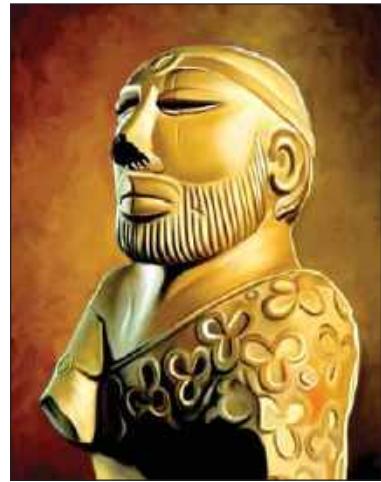
આમ, ભારતના સામાજિક, ધાર્મિક જીવન પર વનસ્પતિનો અસરકારક પ્રભાવ રહ્યો છે.

(4) વન્યજીવન (Wild Life) : પ્રાચીન સમયથી ભારત દેશ પ્રકૃતિ પ્રેમી હોવાની સાથે પ્રાણી પ્રેમી સંસ્કૃતિ ધરાવતો દેશ છે. વાઘ, સિંહ, હાથી, ગંડો, શિયાળ, રીછ, હરણ, રોઝ, સાબર, સસલાં, અજગર, સાપ, નાગ, નોળિયા, ધો, શાહૂડી જેવા અનેક જીવો જોવા મળે છે. વિશ્વમાં એશિયાઈ સિંહો માત્ર ગુજરાતના ગીરનાં જંગલોમાં જોવા મળે છે. આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓમાં લોકોએ કેટલાંક વન્યજીવોને વાઘ, મોર, મગર, ગરુડ વગેરેને દેવ-દેવીઓના વાહન તરીકે સ્થાન અપાયું છે. આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રામાં પણ ચાર સિંહ, ધોડો તથા બળદની આકૃતિ મૂકીને તેનું મૂલ્ય

આંક્રમણ છે. વળી, આ વન્યજીવોની રક્ષા માટે અભયારણ્યો બનાવી તેમના જીવનની સુરક્ષા માટે કાયદા પણ ઘડેલ છે.

(2) ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો : ભારતે જગતને વિવિધતાપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ વારસાની ભેટ આપી છે. સાંસ્કૃતિક વારસો એટલે માનવસર્જિત વારસો. માનવીએ પોતાનાં કુનેહ, બુદ્ધિચાતુર્ય, આવડત અને કલા-કૌશલ્ય દ્વારા જે કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું કે તેનું સર્જન કર્યું તેને સાંસ્કૃતિક વારસો કહેવાય. આર્થાથી શરૂ કરીને શકો, ક્ષત્રપ, કુખાણ, હૂણ, ઈરાનીઓ, તુર્ક, આરબો, મુઘલ, પારસીઓ, અંગ્રેજો, ફન્ચ વગેરે જેવી વિવિધ જાતિ, પ્રજાતિઓ ભારતમાં આવી. આ બધાં વચ્ચે થયેલા આદાન-પ્રદાનથી ભારતીય સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ બની છે.

પ્રાગ્રાન્તિકાસિક સમયથી ભારતે વિશ્વની પ્રજાઓને સાંસ્કૃતિક વારસાઓની ઘણી બધી બાબતોની ભેટ આપી છે. ઉદા. શિલ્પ સ્થાપત્યની કળા આશરે 5000 વર્ષ જેટલી પ્રાચીન છે, જેમાં સિંધુ ખીણ સંસ્કૃતિના પુરાતન અવશેષોને ગણી શકાય. જેમ કે તેમાંથી મળી આવેલ દેવ-દેવીઓની પ્રતિમાઓ, માનવ શિલ્પો, પશુઓ તથા રમકડાં તેમ જ દાઢીવાળા પુરુષનું શિલ્પ અને નર્તકીની મૂર્તિ જોઈને આપણાને આપણા સાંસ્કૃતિક વારસા પ્રત્યે સ્વાભિમાન અને ગૌરવની લાગણી જન્મે છે. આ જ કમમાં મૌર્યયુગની ઊંધા કમળની આકૃતિ ઉપર સિંહ અને વૃષભનું શિલ્પ, બુદ્ધની પ્રક્રા પારમિતાનું શિલ્પ, સારનાથની ધર્મયક પ્રવર્તનવાળી મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધની પ્રતિમા અને તે પછીના કાલખંડની જૈન તીર્થકરોની પ્રતિમાઓ, રાષ્ટ્રકૂટ રાજીઓના સમયની ઈલોરાની ગુફાઓ નિહાળતાં આપણાને આપણા સાંસ્કૃતિક વારસા પ્રત્યે આદર અને ગર્વ અનુભવાય છે.

1.1 દાઢીવાળા પુરુષનું શિલ્પ

આપણા સાંસ્કૃતિક વારસામાં મંદિરો, શિલાલેખો, સ્તૂપો, વિહારો, ચૈત્યો, મકબરા, મસ્જિદો, કિલ્વાઓ, ગુંબજો, રાજમહેલો, દરવાજા, ઈમારતો, ઉત્થનાન કરેલાં સ્થળો તેમ જ ઐતિહાસિક સ્મારકોનો સમાવેશ કરી શકાય. આપણા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહાલાલનાં ઐતિહાસિક સ્થળો જેવાં કે સાબરમતી આશ્રમ, દાંડી, બારડેલી, વર્ધા, શાંતિ નિકેતન (કોલકાતા), દિલ્હી વગેરે પણ સાંસ્કૃતિક વારસા તરીકે ઓળખાવી શકાય. ભાષા, લિપિ, અંકો, શૂન્યની શોધ, ગણિત, પંચાંગ, ખગોળ, લોખંડ, સાહિત્ય, ધર્મ, યુદ્ધશાસ્ત્ર, રથ, રાજ્યશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, વાસ્તુશાસ્ત્ર, ધર્મી, ગણતંત્ર, ન્યાયતંત્ર, વિધિ-વિધાન, પર્યાવરણ સુરક્ષા આદિ ઘણી મહાવની શોધો પણ ભારતમાં થઈ છે.

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો

સાંસ્કૃતિક, પૌરાણિક અને પુરાતની મહત્વ ધરાવતાં સ્થળોમાં લોથલ (ધોળકા તાલુકો), રંગપુર (લીમડી તાલુકો, સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો), ધોળાવીરા (કચ્છ જિલ્લો), રોજડી અથવા શ્રીનાથગઢ (રાજકોટ જિલ્લો) વગેરે મુખ્ય છે. વડનગરનું

1.2 અશોકનો શિલાલેખ

કીર્તિ તોરણ, જૂનાગઢમાં આવેલો સમ્રાટ અશોકનો શિલાલેખ, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, ચાંપાનેરનો દરવાજો, સિદ્ધપુરનો રૂદ્ર મહાલય, વિરમગામનું મુનસર તળાવ, અમદાવાદ જામા મસ્જિદ, જૂલતા મિનારા, સીદી સૈયદની જાળી, હઠીસીંગના દહેરાં, પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ, વડોદરાનો રાજમહેલ, જૂનાગઢનો મહાબતખાનનો મકબરો, નવસારીની પારસી અગિયારી વગેરે ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતાં જોવાલાયક સ્થળો છે. ધાર્મિક મહત્વ ધરાવતાં સ્થાનોમાં દ્વારકાનું દ્વારકાધીશ મંદિર અને

જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યની શારદાપીઠ, 12 જ્યોતિર્લિંગો પૈકીનું સોમનાથ મંદિર, ઉત્તર ગુજરાતમાં અંબાજી (બનાસકંઠા જિલ્લો), બહુચરાજી (મહેસાણા જિલ્લો) અને મહાકાલી માતાજી (પાવાગઢ-પંચમહાલ જિલ્લો), મીરાદાતાર (ઉનાવા-મહેસાણા જિલ્લો), જૈન તીર્થ પાલીતાણા (ભાવનગર જિલ્લો), રણાધોડરાયજી મંદિર ડાકોર (ખેડા જિલ્લો) અને શામળાજી (અરવલ્લી જિલ્લો) વગેરે તીર્થસ્થાનો ગણાવી શકાય.

ગુજરાતના જાણીતાં ધાર્મિક, સામાજિક અને પ્રવાસનલક્ષી સ્થળોમાં પોળો વિજયનગર (સાબરકંઠા જિલ્લો), પતંગોત્સવ અને કંકિરિયા કાર્નિવલ (અમદાવાદ), તાના-રીરી મહોત્સવ (વડનગર), ઉત્તરાર્ધ નૃત્ય મહોત્સવ (મોઢેરા) રણોત્સવ કચ્છ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

જૈન-બૌધ્ધ પ્રવાસન સ્થળો : ગુજરાતમાં જૈન અને બૌધ્ધ ધર્મનો પ્રચાર-પ્રસાર થયેલો. જેના આધાર સ્વરૂપે ગુજરાતમાં વડનગર, તારંગા, ખંભાલીડા, જૂનાગઢ, શામળાજી, કોટેશ્વર, તળાજા, ઢાંક, ઝગડીયા વગેરે સ્થળોએ બૌધ્ધ અને જૈન ગુફાઓ જોવા મળે છે.

ગુજરાતના મેળાઓ

ગુજરાતની ભાતીગળ સંસ્કૃતિમાં વિવિધ સ્થળોએ પરંપરાગત રીતે ધાર્મિક, સામાજિક મહત્વ ધરાવતા મેળાઓ યોજાય છે, જે પૈકી મુખ્ય મેળાઓની વિગત નીચે પ્રમાણે છે :

ક્રમ	મેળાનું નામ	મેળાનું સ્થળ	મેળાની તિથિ/મેળાનો સમય
1	મોઢેરાનો મેળો	મોઢેરા (મહેસાણા)	શાવણ વદ અમાસ
2	બહુચરાજીનો મેળો	બહુચરાજી (મહેસાણા)	ચૈત્ર સુદ
3	શામળાજીનો કાળિયા દાકોરજીનો મેળો	શામળાજી (અરવલ્લી)	કારતક સુદ 11થી પૂનમ
4	ભાદરવા પૂનમનો મેળો	અંબાજી (બનાસકંઠા)	ભાદરવા સુદ પૂનમ
5	ભવનાથનો મેળો	ગિરનાર (જૂનાગઢ)	મહા વદ 9થી 12
6	તરણોત્તરનો મેળો	તરણોત્તર (સુરેન્દ્રનગર)	ભાદરવા સુદ 4થી 6
7	ભડીયાદનો મેળો	ભડીયાદ (અમદાવાદ)	રજબ માસની તા. 9, 10, 11
8	નકલંગનો મેળો	કોળિયાદ (ભાવનગર)	ભાદરવા વદ અમાસ
9	માધવપુરનો મેળો	માધવપુર (પોરબંદર)	ચૈત્ર સુદ 9થી 13
10	વૌઠાનો મેળો	ધોળકા (અમદાવાદ)	કારતક સુદ પૂનમ
11	મીરાદાતારનો મેળો	ઉનાવા (મહેસાણા)	રજબ માસની તા. 16થી 22
12	ડાંગ દરભારનો મેળો	આહવા (ડાંગ)	ફાગણ સુદ પૂનમ
13	ગોળ ગધેડાનો મેળો	ગરબાડા (દાહોદ)	હોળી પછીના 5મા કે 7મા દિવસે
14	કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો મેળો	સોમનાથ (ગીર)	કાર્તિક સુદ પૂનમ
15	ભાંગુરિયાનો મેળો	કવાંટ (છોટા ઉદેપુર)	હોળીથી રંગપાંચમ સુધી

ભારત ભૂમિ અને તેના લોકો

આદ્ય માનવ ભારતમાં તેમ જ પૂર્વ દક્ષિણ આફિકામાં એક સાથે ઉત્પન્ન થયા. ભારતના ભાતીગળ વારસા અને સમૃદ્ધિના આકર્ષણના કારણે અનેક વિદેશી પ્રજાઓ ભારત તરફ આકર્ષાઈ છે. અહીં અનેક જાતિઓ આવી. પરિણામે ભારતમાં લગભગ બધી જ જાતિનાં તત્વો મળી આવે છે.

ભારતમાં દ્રવિડ પ્રજાની ગણના પ્રાચીનતમ પ્રજા તરીકે થતી હતી; પરંતુ નૃવંશશાસ્ત્રીઓ અને ભાષાશાસ્ત્રની અધ્યતન શોધખોળોથી એવું જાણવા મળ્યું છે કે, 'દ્રવિડો અને બીજી છ જેટલી બિન્ન-બિન્ન પ્રજાઓ પણ અહીં રહેતી હતી.' તેમના વિશે જોઈએ.

(1) નેગ્રીટો (હબ્સી પ્રજા) : નેગ્રીટો અથવા નીગ્રો જાતિ (હબ્સીઓ) ભારતના સૌથી પ્રાચીન નિવાસીઓ છે. કેટલાક ઈતિહાસકારોનું માનવું છે કે નેગ્રીટો અથવા નીગ્રો (હબ્સીઓ) આફિકામાંથી બલુચિસ્તાનના રસ્તે થઈ ભારતમાં આવેલા. તેઓ વર્ષી શ્યામ, 4થી 5 ફૂટ ઊંચા અને માથે વાંકડિયા વાળ ધરાવતા હતા.

(2) ઓસ્ટ્રેલોઇડ (નિષાદ પ્રજા) : આ પ્રજા અગ્નિ એશિયામાંથી આવેલી હતી. તેઓનો રંગ શ્યામ, લાંબુ અને પહોળું માથું, ટૂંકું કદ, ચપટું નાક તેમની શારીરિક વિશેષતા હતી. ભારતમાં આવેલા આર્યો તેને 'નિષાદ' કહેતા. ભીલી પ્રજા માટે નિષાદ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવતો હતો. ભારતની કોલ અને મુંડા જાતિ, અસમની ખાસી પ્રજા, નિકોબાર અને બ્રહ્મદેશ (હાલનું ખ્યાનમાર)ની જાતિઓમાં આ પ્રજાનાં લક્ષણો વિશેષ જોવા મળે છે. ભારતની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના વિકાસમાં આ પ્રજાનો ફાળો વિશિષ્ટ છે. તેઓ માટીનાં વાસણો બનાવવાં, ખેતી કરવી, સુતરાઉ કાપડનું વણાટકામ કરવું વગેરે જેવાં કેટલાંક કૌશલ્યો માટે જાણીતા હતા. તેઓ પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓ ધરાવતા હતા.

(3) દ્રવિડલોકો : દ્રવિડ મૂળ ભારતના હતા. તેમને મોહેં-જો-દડોની સિંધુ સંસ્કૃતિના સર્જકો અને પાષાણ યુગની સંસ્કૃતિના સીધા વારસદાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉત્તરમાંથી આવેલી વિવિધ પ્રજાની ભાષા અને સાંસ્કૃતિક લક્ષણો ટકી રહ્યાં. સમયાંતરે આ લોકો દ્રવિડ કહેવાયા. દ્રવિડોએ માતારૂપે દેવી એટલે પાર્વતી અને પિતૃરૂપે પરમાત્માનો એટલે શિવની પૂજાની સમજ આપી. દીપ, ધૂપ અને આરતીથી પૂજા કરવાની પરંપરા દ્રવિડોએ આપી હોવાનું મનાય છે. આ ઉપરાંત પ્રકૃતિ પૂજા, પશુ પૂજા વગેરે દ્રવિડોની બેટ છે. દ્રવિડોના મૂળ દેવો આર્યોએ સ્વીકારી લીધા અને તેમને સંસ્કૃતિના દેવો તરીકે પુનઃસ્થાપ્યા. સમય જતાં ઉત્તરના પ્રચંડ પ્રભાવ હેઠળ દ્રવિડોમાં આર્ય સંસ્કૃતિ ઉડી સુધી વ્યાપી ગઈ. આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન સંબંધો પણ પણ પ્રસર્યા.

દ્રવિડોમાં માતૃમૂલક કુટુંબ પ્રથા પ્રચલિત હતી. તેઓએ અવકાશી ગ્રહોના ક્ષેત્રમાં અને વિવિધ કલાઓ જેવી કે કાંતવું-વણવું, રંગવું, હોરી-તરાપા જેવાં ક્ષેત્રોમાં તેમનું વિશેષ પ્રદાન જોવા મળે છે.

આર્યોના પ્રભુત્વ બાદ તેઓ દક્ષિણ ભારત તરફ ખસતા ગયા અને ત્યાં સ્થિર થયા. આજે દક્ષિણ ભારતમાં દ્રવિડ કુળની તમિલ, તેલુગુ, કન્નડ અને મલયાલમ જેવી ભાષાઓ બોલતા લોકો વસે છે. પ્રારંભિક તમિલ સાહિત્ય ઉર્મિની અભિવ્યક્તિથી ભરેલું છે.

(4) અન્ય પ્રજાઓ : આ ઉપરાંત ભારતમાં મોંગોલોઇડ, અલ્વાઇન, ડિનારિક અને આર્મનોઇડ પ્રજા પણ હતી.

મોંગોલોઇડ : આ પ્રજા ઉત્તર પદ્ધતિમ ચીનમાંથી તિબેટમાં થઈ ભારતમાં આવી. તેમણે ઉત્તર આસામ, સિક્કિમ, ભૂતાન, પૂર્વબંગાળ વગેરેમાં વસવાટ કર્યો. સમય જતાં તેમનું 'ભારતીયકરણ' થયું.

આ પ્રજાનો વર્ષી પીળો, ચહેરો ચપટો, ઉપસેલા ગાલ અને બદામ આકારની આંખો જેવાં શારીરિક લક્ષણો ધરાવતી હતી.

મોંગોલોઈડ લોકો પીળા વર્ણના હોવાથી તે ‘કિરત’ તરીકે ઓળખાતા.

અલ્યાઈન, ડિનારિક અને આર્મેનોઈડ : આ પ્રજાઓ કે જે મધ્ય એશિયામાંથી આવેલી પ્રજાઓ છે. આ ત્રણ જાતિઓ એકસમાન ભૌતિક ગુણો ધરાવે છે. આ પ્રજાના અંશો ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, ઓડિશા, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

(5) આર્યો : ભારતની આર્ય સભ્યતાના નિર્માતાઓ આર્ય (નોર્ડિક) લોકો હતા. પ્રાચીનકાળમાં હિંદુઓ આર્ય કહેવાતા. તેઓની મુખ્ય વસ્તી જે પ્રદેશમાં હતી તે પ્રદેશને ‘આર્યાવર્ત’ નામ અપાયું હતું. પ્રાચીન સમયમાં પ્રથમ આર્ય વસ્તી વાયવ્ય ભારતમાં હતી. ત્યાં સાત મોટી નદીઓ વહેતી હોવાના કારણો તેમણે તેને ‘સપ્તસિંધુ’ નામ આપ્યું. ઉત્તર વૈદિકકાળમાં આર્યાવર્તનો પૂર્વમાં ભિથિલા (બિહાર) સુધી અને દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ સુધી વિસ્તાર થયો. અન્ય સમકાળીન પ્રજાઓ કરતાં તેઓ વધુ વિકસિત હતા. આર્ય ભરત રાજ કે ભરતકુળના નામ પરથી આ વિશાળ પ્રદેશ ભરતભૂમિ, ભરતખંડ, ભારતવર્ષ કે ભારત જેવા નામોથી ઓળખાવા લાગ્યો.

આર્યો પ્રકૃતિપ્રેરી હતા. તેઓ વૃક્ષો, પહાડો, સૂર્ય, વાયુ, નદીઓ, વરસાદ વગેરેની પૂજા આરાધના કરતા હતા. તેમણે આ દરેકની સ્તુતિઓ (ऋગ્વાચો)ની રચના કરી હતી. સમય જતાં વેદપઠન પ્રચલિત બન્યું. સમયાંતરે તેમાંથી ધાર્મિક વિધિઓ શરૂ થઈ અને તે પછી યજ્ઞાદિ કિયાઓ ભારતમાં શરૂ થઈ.

ભારતમાં આવેલી વિવિધ પ્રજાઓની સંસ્કૃતિઓનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો અપનાવી લઈને એક સમન્વયી સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું. સમયાંતરે ભારતમાં આવીને વસેલી આ બધી જાતિઓ વચ્ચે લગ્ન-સંબંધો દ્વારા પ્રજાઓનું સંમિશ્રણ થતું ગયું. બધાની એક વિશિષ્ટ રહેણી-કરણી, અનેક ભાષાઓ, વિચારો, ધાર્મિક માન્યતાઓનો પણ સમન્વય થતો ગયો. આમ, પ્રારંભકાળથી જ આપણા દેશમાં એક સમન્વયકારી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થતું રહ્યું. જેણે ભારતને ભવ્ય અને સમૃદ્ધ વારસો આપ્યો. ભારતમાં ભાતીગળ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો. આ પ્રજાઓ પરસ્પર એટલી ભળી ગઈ કે તેમનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ ન રહ્યું અર્થાત્ તેમનું ભારતીય કરણ થયું.

આ રીતે પ્રાચીન ભારતમાં આવેલી વિવિધ પ્રજાઓના સંમિશ્રણથી ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો વિવિધતાપૂર્ણ, ભાતીગળ અને સમૃદ્ધ બન્યો.

વારસાનું જતન અને સંરક્ષણ

ભારતના વારસાની દરેક બાબતોએ ભારતને રળિયામણું, નયનરભ્ય અને આકર્ષક બનાવ્યું છે અને ભારતને ગૌરવ અપાયું છે. આ ભવ્ય વારસાને સાચવીને વિશ્વમાં પ્રતિષ્ઠિત ગૌરવભર્યું અગ્રિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેને સાચવવું તે ભારતના પ્રત્યેક નાગરિકની પાવિત્ર અને પ્રાથમિક ફરજ છે. આપણો આપણાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક મૂલ્ય અને મહત્વ ધરાવતાં વારસાનાં સ્થળોને કોઈ નુકસાન ન પહોંચાડે અને તેનું જતન કરે તે માટે બંધારણમાં નાગરિકની મૂળભૂત ફરજો જણાવી છે. તે મુજબ આપણા ભારતીય બંધારણના અનુષ્ઠેદ-51(ક)માં ભારતના નાગરિકની જે મૂળભૂત ફરજો દર્શાવી છે તેમાં પણ (૧), (૪) અને (૨) અર્થાત્ (૬), (૭) અને (૯)માં દર્શાવ્યા મુજબ :

- આપણી સમાનિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી, તેની જળવણી કરવાની ફરજ.
- જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુ-પંખીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને સર્વ જીવો પ્રત્યે અનુકૂળ રાખવાની ફરજ.
- જહેર મિલકતોનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની ફરજોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આમ, પ્રકૃતિએ જે રમ્ય ભૂમિદશ્યો ભારતની ભૂમિ પર સર્જેલ છે તેની સુંદરતા, પવિત્રતા અને શુદ્ધતાને આપણે સહુ સાથે મળીને, એક નૈતિક ફરજ સમજને જાળવવાં જોઈએ. વારસાનું ઘડતર અને કમિક વિકાસ ભારતને મળેલ વિશિષ્ટ પ્રાકૃતિક રચના પર આધારિત છે. પ્રકૃતિ દ્વારા ભારતને અઠળક સમૃદ્ધ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પ્રાકૃતિક વિશિષ્ટતાઓએ ભારતને દરેક ક્ષેત્રોમાં વિકાસ માટેની અણમોલ તક પૂરી પાડી છે. ભારતનો વારસો સદીઓથી ભારતના લોકો દ્વારા આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રો કરેલ વિકાસનું પરિણામ છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર સંવિસ્તર લખો :

- (1) આર્ય અને દ્રવિડ પ્રજાની વિગતો આપો.
- (2) સંસ્કૃતિનો અર્થ આપી વિગતે સમજાવો.
- (3) ‘ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો’ – સંવિસ્તર સમજાવો

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદ્દાસર લખો :

- (1) ભારતીય વારસાનાં જતન અને સંરક્ષણ અંગે આપણી બંધારણીય ફરજો જણાવો.
- (2) પ્રાકૃતિક વારસાનો અર્થ સમજાવી ભારતના પ્રાકૃતિક વારસામાં સમાવેશ થતી બાબતો જણાવો.
- (3) ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાનો જ્યાલ આપો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં લખો :

- (1) આર્ય પ્રજા અન્ય ક્યા નામે ઓળખાય છે ?
- (2) નેશ્રીટો (હબ્સી) પ્રજા વિશે ટૂંકી માહિતી આપો.
- (3) ભારતની રાષ્ટ્રમુદ્રામાં કયાં કયાં પ્રાણીઓ દર્શાવાયેલાં છે ?

4. દરેક પ્રશ્નેની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

- (1) “લોકમાતા” શબ્દ કોના માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે ?

(A) ભારત	(B) પ્રકૃતિ	(C) નદીઓ	(D) પનિહારીઓ
----------	-------------	----------	--------------
- (2) નીચેના પૈકી કઈ જોડી સાચી છે ?

(A) શારદા પીઠ - સોમનાથ	(B) પોળો ઉત્સવ - વડનગર
(C) ઉત્તરાર્ધ નૃત્ય મહોત્સવ - મોહેરા	(D) સીદી સૈયદની જાળી - ભાવનગર
- (3) દ્રવિડકુળની ભાષાઓમાં નીચેનામાંથી કઈ ભાષાનો સમાવેશ ન કરી શકાય ?

(A) હિન્દી	(B) તમિણ	(C) કણ્ણ	(D) મલયાલમ
------------	----------	----------	------------

પ્રવૃત્તિ

- એટલાસમાં ભારતના સ્થાનનો અભ્યાસ કરવો.
- ગુજરાતના વિવિધ પ્રવાસન સ્થળોની મુલાકાત કરવી.
- ગુજરાતના વિવિધ મેળાની મુલાકાત ગોઠવવી.
- રાષ્ટ્રીય સ્તરે જ્યાતિપ્રામ વૃક્ષોની માહિતી કે વિગતો જાણો દા.ત. સિદ્ધપુરમાં લુણવાપાસેનું લીમડાનું વૃક્ષ કંથારપુરનો વડ(ગાંધીનગર જિલ્લો).